

Alfons, rei i trobador

JOSÉ ENRIQUE RUIZ-DOMÈNEC
(Universitat Autònoma de Barcelona)

Sovint es parla d'Alfons com el primer comte de Barcelona que fou rei d'Aragó, tot i que també fou marquès de la Provença. Fa molt de temps que m'interesso per la seva vida i per la seva obra. Investigo pacientment els trets més interessants del seu caràcter i el significat històric de les tasques a les que va dedicar la seva vida. Tot i haver escrit tot un llibre sobre ell (Ruíz-Domènec, 1996), encara no he posat fi a les meves indagacions.

La segona meitat del segle XII fou una època de canvis intensos en la vida política i cultural de Catalunya. Alfons hi aportà la seva immensa capacitat personal i els consells que havia rebut dels seus avantpassats més il·lustres. Dins del seu llinatge es barrejaven la política, la cultura i el desig de viure. En aquells temps el llinatge era un espai dins la memòria. Els homes, a voltes també les dones, rememoraven les gestes dels seus avantpassats i, d'aquesta forma, aprenien a situar-se dins del món.

Alfons sentia una fascinació especial per les seves dues àvies: dues grans dames de l'aristocràcia meridional francesa. La seva àvia materna fou Agnès de Poitou, part d'aquella família aquitana la vida dels quals, segons deia Reto R. Bezzola, era plena de «plaisirs et de faste» (Bezzola, 1996). La seva àvia paterna fou Dolça de Provença, l'única hereva d'aquest comtat al qual aspiraven tots els nobles feudals d'aleshores.

Les dues àvies s'havien casat amb dos homes ben diferents. Agnès fou duta a l'altar per Ramir, rei d'Aragó qui, fins el dia del casament havia professat com a monjo, amb la intenció de perpetuar la línia de successió dels reis d'Aragó. Ho aconseguí donant-li una filla a qui van posar de nom Peronel·la, dona adusta i poc sensible. Dolça, en canvi, fou casada amb Ramon Berenguer III, *comte de Barcelona*, ja vidu per dues vegades (la seva primera esposa havia estat una filla del Cid), home enginyós, ple d'entusiasme, bon guerrer i encara millor home d'Estat. Gran viatger i amic dels seus amics duia a terme, l'any que va contraure matrimoni amb la seva princesa provençal, l'any 1112, una veritable reforma de l'economia catalana introduint-hi els valors i les tècniques del món mercantil Italià, seguint l'exemple no tan sols de Gènova i Pisa, sinó també de Palerm, ja que l'herència siciliana (per part de mare) li atreia poderosament. Dolça trobà suport i comprensió en la persona de Ramon Berenguer III, i li donà diversos fills i algunes filles. Berengueta, la pubilla i la més bonica, fou casada amb l'emperador Alfons VII de Castella i León, l'home més poderós de la Península Ibèrica; mentre que el fill gran, Ramon Berenguer IV, fou l'escollit per a esposar la princesa Peronel·la i obtenir, amb ella, el regne d'Aragó.

Les dues àvies d'Alfons, Agnès de Poitou i Dolça de Provença pertanyien a la mateixa cultura literària i al mateix món vital, expressades en llengua provençal. Ambdues s'entenen i ambdues van sentir una estranya atracció envers l'hereu dels seus respectius llinatges, aquell nen Alfons que naixia a Saragossa en circumstàncies no prou aclarides encara pels historiadors i que estava destinat a ser comte de Barcelona, com el seu pare, el seu avi o besavis catalans; rei d'Aragó com la seva mare, el seu avi i els besavis aragonesos; però també, com ja he dit, marquès de la Provença, reclamant l'herència de la seva àvia paterna. No prou satisfet amb tot això, també volgué ser trobador reclamant, d'aquesta manera, l'herència i la memòria del llinatge de la seva àvia materna, d'Agnès de Poitou i, encara més enllà, el record poètic del gran duc Guillem IX a qui molts de nosaltres, tot i que sóc conscient de que no tots, considerem el primer trobador.

***

Alfons reconeixia aquella nova cultura literària en els records de la seva infantesa. Em pregunto quina influència va exercir la seva àvia Agnès en ell que, després de que el seu marit el rei Ramir d'Aragó es retirés, va prendre les regnes en l'educació de la seva filla Peronella i dels seus fills. Alfons fou sempre el més consentit per l'àvia Agnès, tot i que ell sempre adreçà la seva mirada cap a la seva altra àvia, la Comtessa Dolça de Provença. Ambdues àvies desenvoluparen la imaginació d'Alfons amb una espècie de joc on la política es barrejava amb la literatura: l'aura aquitana d'Agnès es complementava amb el somni provençal de Dolça. Ningú no podia ésser immune a una herència tan rica. Sembla ser que Alfons mai no ho fou. Les àvies superaven amb escreix la forma de ser de la seva mare o de les seves ties, doncs la única que semblava tenir una mica de personalitat, Berenguela, vivia molt allunyada, a León, com a esposa de l'Emperador Alfons VII de Castella.

I força més allunyats de la seva formació hi havia els homes, en particular el seu pare Ramon Berenguer IV, tan rígid, tan beat, amb una personalitat tan tensa i obstinada que donava peu a pensar que tenia una personalitat força malaltissa. L'home que aconseguí conquerir un immens territori al voltant de l'Ebre, legitimant les seves accions en les tradicions del seu llinatge, tal i com contaven aleshores les *Gesta Comitum*.

Alfons escoltà la veu de les seves àvies. Això marcà el seu caràcter. Agnès de Poitou coneixia la llengua del Llenguadoc i, probablement, ensenyà el seu nét el gust de llegir i escriure en aquesta llengua. Li posà a l'abast els textos de Guillem IX, però també li mostrà Cercamon o Marcabré, els poetes que aleshores vivien a la Cort dels Ducs de l'Aquitània. Alfons conservà de les paraules de la seva àvia, com sentides en la distància, la memòria d'un passat almenys tan valuós com el futur que tenia per endavant. Agnès, acotxava el nen cada nit, s'esforçava i tenia clar que el millor present que li podia fer al seu nét era transmetre-li la memòria del vell Duc Guillem.

La memòria basteix la vida dels feudals (Ruíz-Domènec, 1993). No hi ha cap altra manera. Però la memòria es transmet amb les àvies, dones abnegades, sòlides, de gran caràcter que aconseguiren fertilitzar un món i preparar-lo de forma que els canvis no significuessin l'oblit. Aquest fet ha estat llargament discutit: ja en una altra ocasió vaig deturar-me a demostrar de quina manera la novel·la cortès fou un exercici en la recerca d'aquella memòria en vies de desaparició (Geary, 1996). En aquest cas, es tractaria d'un procés d'articulació del coneixement i de legitimació de la vida.

Alfons creà al seu entorn una cort literària i, ho feu tant per a instruir els seus homes de confiança com per a commemorar la figura dels seus avantpassats. La poesia trobadoresca era una facultat pròpia de la seva família: de la mateixa manera que la sang li corria per les venes. L'emoció i el coneixement del seu món neixen d'aquesta apreciació literària de la vida política. Els assumptes d'Estat, les llargues marxes per a signar una acord polític amb la resta dels reis de la Península, els fets d'armes, on es recolzava la nova ordre de cavalleria dels Templaris, formen part del seu món vital, però mai no tant com la poesia i la literatura. Allò que Alfons reté en la seva vida adulta és el que li havia sentit dir a l'àvia Agnès, la seva mirada es perd en el fons pristi de la memòria familiar.

***

Al llarg de tota la seva vida i, des de la seva privilegiada situació, Alfons es dedicà a fomentar l'activitat cultural de la cort. De fet, no feu més que el que s'esperava d'un rei dels seus temps: ser generós i actuar com a mecenes. Per tot això, mai no va refusar de mantenir a casa seva els millors homes de la cultura de l'època, coneixedor de que, d'aquesta manera, la seva glòria es veia realçada, encara més quan la celebració del seu poder i de les seves virtuts s'alternaven amb anècdotes plaents, pels meandres de l'aventura i del joc amorós. Malgrat això, Alfons volgué anar més enllà que els altres reis d'Occident: observà atentament els seus poetes tot i estudiant el seu art de compondre cançons, la seva for-

ma d'utilitzar paraules amb un doble sentit, la seva habilitat per a confessar desigs o sentiments, la seva elegància a l'hora d'exposar els gestos de la cortesia. Va creure havia arribat el moment de que *l'esprit doux* que s'obria camí per entre l'aristocràcia, formés part d'ell mateix. Tal vegada, i per aquest mateix motiu, István Frank i Martí de Riquer han parlat, al meu entendre ben justificadament, d'una «època alfonsina» dins la poesia lírica (Ruíz-Domènec, 1993 b: 311-339).

En alguna ocasió se'l va sentir recitant cançons i sembla ser, que algunes d'elles havien estat escrites per ell mateix (Frank, 1995 : 177-201)¹. Curiosament, aquest cop, la seva veu, tot i no ser de gran qualitat, fou perceptible. A voltes, com en aquesta mateixa ocasió, es dona la circumstància en que s'escolta la veu d'un poeta que a més a més és rei. Això passa quan expressa sentiments que interessin. Alfons, en la seva *cansò*, és brillant, incisiu, parla del seu amor per una dama llunyana (un amor fora del matrimoni, es comprèn) i dels lligams que manté amb ella. I això no és prou. Satisfet amb la seva eloqüència, s'enfila per les seves hipèrboles fins a configurar la seva adúltera fantasia: parla del seu noble desig (*desir*), de la seva situació com a vassall encadenat (*hom plevitz et juratz*), de la seva joia i plaer (*delietz e sabors*). Amb aquesta cançó d'amor, Alfons forma part del món dels trobadors. Fins i tot s'atreveix a debatre el significat de la seva poesia. Així ho fa en el que es considera la seva segona contribució poètica, el *partimen*, o debat, que va mantenir amb Guiraut de Bornelh (Cruzet, 1957-58), cap al 1172.

En aquest cèlebre *joc partit* (Kolsen, 1935), es parla de l'amor de les dames. Confiat en que el rei tingui una mica d'oci (*lezer*), Guiraut li pregunta si pot existir el veritable amor des de una situació privilegiada, la d'ell com a rei, per exemple; o dit d'una altra manera, és possible l'ideal de la *fin' amor* entre una dona i un home de rang superior? Hi ha aquesta esperança? Es pot entreveure, almenys, la possibilitat de que l'amor sigui alguna cosa més que el desig envers la dama? Es a dir, per l'esposa del senyor? Aquestes no són qüestions sense importància: incideixen plenament en un problema que encara no hem estat capaços de conèixer del tot: el significat exacte de l'amor cortès. Alfons medita la resposta que ha de donar al seu *partner*, i ho fa mitjançant el seu *Gai saber*. Té delit per a demostrar els seus coneixements sobre el tema, però no pot córrer el risc d'equivocar-se. La pregunta de Guiraut té un rerafons polític. Alfons sap que els joves cavallers que viuen a casa seva, al seu costat, utilitzen la *fin' amor* com a joc educatiu per a millorar la seva condició social. És possible l'amor sense aquesta necessitat? Alfons respon: «Ximple us creuria si penséssiu que degut al meu rang valc menys que un veritable enamorat». Retinc aquesta última expressió: veritable enamorat (*drut vertader*). Aquest és, sens dubte, el principal destinatari del ritual amorós. Però també poden fer-ho els altres; fins i tot el rei. Guiraut rebateja: els homes d'elevada posició sols busquen el gaudi (*jauzimem*) en les dones. Les paraules de Guiraut són fruit d'un art, l'art de l'amor cortès, que és en primer lloc l'educació de la *mezure* i, tot seguit, el principi de la distinció entre el joc eròtic i el plaer sexual. Els homes poderosos, en canvi, deixen de banda la lentitud del joc amorós i només s'interessen per a «posseir» la dona: aquesta conducta seria fora de *l'ars amandi*. És aquest el cas?

El rei contesta que el ric també pot arribar a respectar la seva dama i pot, per tant, formar part d'aquest cercle d'homes que coneixen l'amor. Guiraut li respon que «un gran dany turmenta el galanteig quan perd la reflexió i la bona esperança»: si la dama es deixa seduir és tan sols per a reconduir l'orgull dels cavallers en la seva justa mesura. Com seria si aquesta posició de domini no existís? Els poderosos, acusa Guiraut, tan sols s'interessen en jeure (*jazer*); i, conclou amb una sentència de gran interès: ben voluble té el cor la dama que ama *celui que no-i enten*. Ningú no pot ésser dut a engany, ni tan sols el rei, qui, tot i això, ha de prendre's seriosament els comentaris de Guiraut, ja que formen part d'una iniciativa de la societat cortès davant la qual el poder té l'obligació de cedir. El debat no es fa per a ocupar el temps sinó que, ans el contrari, es fa per a imposar les normes que s'hauran de respectar en el futur. Alfons es desmarca dels rics *lausengers* tot i confessant que ell, com qualsevol altre

cavaller, sap estimar cortesament (*finament*). Amb això acaba el *partimen*: el rei en surt reforçat del debat al mostrar-se, encara que tan sols sigui fingit, tal i com ho deuen fer els joves de la seva cort, com un home galant, que omple d'afalacs a aquella a qui estima. Tot un art de la posada en escena de la monarquia. Després de la primera confusió, tot sembla clar: la *fin' amor* no és encara un tema madur. Es necessiten molts debats com aquest per a acabar de perfilar-lo. Guiraut ha estat de gran servei a la cort. No infravalorem aquests esforços. Són molt importants. Crucials.

***

Les paraules del rei no fan més que corroborar els seus desigs; la qual cosa les converteix en alguna cosa més que meres cançons. Constitueixen l'ornament de tot un moviment que té lloc a la cort. Però, quins elements formen part d'aquest cercle poètic? Aquest és un tema encara per estudiar. Hi ha indicis que em duen a suposar que, en aquest cercle, es van conjugar dues tradicions força importants. Una d'elles, la tradició trobadoresca que procedia de Guilhem de Peitieu, besavi matern d'Alfons, era mundana i parlava de les coses que els afectaven de la vida però establint una certa distància de la tendència a fer servir termes obscurs propis del «*trobar ric*»; l'altre, amb uns orígens més recents, que procedien del nord de França, pretenia afavorir el desenvolupament de la novel·la amb el sol propòsit de provar la legitimitat del poder monàrquic. El tema d'aquestes novel·les havia d'estar relacionat necessàriament amb la Matèria de Bretanya: la que Enric Plantagenet utilitzava aleshores per a mesurar l'abast del seu projecte polític. El roman de Jaufré, escrit en Provençal i, sens dubte en aquests anys, ofería el model adient per aquests propòsits. El seu autor, com Chrétien, va transformar la violència juvenil, molt intensa en els territoris sota el domini del rei (i sobre la qual es pronunciaven assemblees de Pau i Treva) en un ordre, l'ordre de la cavalleria, que aviat passaria a formar part dels interessos de l'Estat. Com que aquesta imatge cortesana era tan necessària pels plans d'Alfons, el model del cavaller en cerca d'aventures esdevingué d'una forma tàcita, l'exemple a seguir per a tots els joves de l'aristocràcia catalana, aragonesa o provençal.

L'aventura cavalleresca és la pàtina estesa sobre la vida de la noblesa cortesana i allò que li permet viure-la d'una forma intensa i esperançada. Per a fer-la versemblant, per a mantenir el seu interès entre el públic, ha de trobar-se lligada amb les aspiracions socials més desitjades d'aleshores entre els joves de la aristocràcia feudal. Al final, la imatge del Jaufré es projecta sobre els somnis d'uns homes que duïen noms coneguts de tothom i que aspiraven a fer un bon matrimoni. L'existència escapa inadvertidament a l'assassina pesantor del món, amb la identificació emotiva amb aquests personatges de la novel·la, ben afeccionats als seus desigs, les seves passions, els seus vicis. La *douceur* de la vida depèn, d'aquesta manera, d'allò que el rei promet. Per això, i per a obtenir-ho, s'ha d'estar a l'aguait del seu joc; i aquest no era cap altre que mostrar tothom el significat exacte de la seva *auctoritas* i *potestas*. Aquesta tasca fou encomanada als homes de la cancelleria. Ells cercaran la forma d'elaborar una imatge cortesana d'Alfons, aquest rei tan nostre, tan entranyable, que volgué ser i fou un trobador tal i com les seves àvies li ensenyaren.

NOTES

1 Idea que ratifica Martí de Riquer a «Littérature provençale à la cour d'Alphonse II d'Aragon», Cahiers de Civilisation Médiévale, pp. 177-201.

BIBLIOGRAFIA

Bezzola, R. R.

1996. *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident*, Vol II, Paris, Champio.

Cluzel, I.

1957-58. «Princes troubadours de la maison royale de Barcelone-Aragon», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. XXVII.

Frank, István.

1955. «Les débuts de la poésie courtoise en Catalogne et le problème des origines lyriques», *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, t. II, Barcelona.

Kolsen, Adolf.

1935. *Sämtliche Lieder des Trobadors Guiraut de Bornelh*, Halle, II.

Ruíz-Domènec, J. E.

1993 a. *La memoria dei feudali*, Napoles, Guida editori.

1993 b. «Genealogie femminili e genealogie maschili nel romanzo cortese», *Quaderni Storici*, 83, Fratello e Sorella, ed. Sofia Gajano.

1996. *A propósito de Alfonso, rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza*, Barcelona, RABLB.

RESUM - ABSTRACT

El rei Alfons creà una cort literària al seu entorn. Això li serví tant per a la instrucció dels seus homes de confiança com per a commemorar la figura dels seus avantpassats. L'herència familiar fou de vital importància a l'hora de la formació de la personalitat d'Alfons. Ja des de petit va retenir el gust per la poesia i la literatura que varen saber inculcar-li les seves àvies. Això sempre ho va tenir present en la seva vida política. Fidel a les seves arrels, sembla ser que Alfons va escriure algunes cançons, contribucions pròpies que s'afegien a l'activitat cultural de la cort, que ell mateix fomentava. I fins i tot va debatre el significat de la poesia cortès amb Giraut de Bornelh. Les cançons del rei constitueixen un exemple il·lustrador de tot un moviment líric i intel·lectual que té lloc a la cort. La posada en escena de la monarquia esdevé tot un art que acabarà imposant les normes que s'hauran de respectar en un futur. Les paraules del rei, en definitiva un rei trobador, seran doncs, alguna cosa més que meres cançons.

King Alphonse created a literary court around him. With it, he both instructed and educated his flock of right-hand men and commemorated his ancestors. His family cultural legacy was of vital importance in his education and the delineation of his personality. As a little child he was introduced to poetry and literature by his two grandmothers. He always bore it in mind during his political life. True to his origin, it seems that Alphonse wrote some songs, his own contribution to the cultural activity of the court, which he promoted and encouraged. He even debated the meaning of the courteous poetry with Guiraut de Bornelh. The songs written by the king are an example of a whole lyrical and intellectual movement that took place in the court. The staging of his monarchy became an art that ended up by imposing certain rules that were to be followed in the future. The words of the king -the king troubadour- will mean, then something more than mere songs.